

РЕТРОСПЕКТИВЕН ПОГЛЕД КЪМ ВИЗУАЛНИТЕ АРТЕФАКТИ – ПРАОБРАЗ НА АРТТЕРАПИЯТА

Елена И. Тодорова

A RETROSPECTIVE OUTLOOK ON VISUAL ARTIFACTS – AN ANCIENT MODEL OF ART THERAPY

Elena I. Todorova

ABSTRACT: The relatively young discipline of "art therapy" is a phenomenon with a huge force of impact on the individual. A number of sources lead to its deep roots in antiquity, when art was known to our ancestors. Its healing power has excited shamans, priests, scientists in all ages, and in later times doctors, philosophers, psychologists, pedagogues. Historical facts show that a man sought not only a creative expression, but a solution to his real problems, depicting everything from the world around him. Art was a language without words, contributing to the healing of a man, and his figurative symbolism was an important part of healing rituals. As part of social interactions, creative activities became a way of harmonizing feelings and calming the patient.

KEYWORDS: art therapy, ritual, prototype symbol, mandala, batik.

Връзката на изкуство и арттерапия се открива в древните култури, които са отдавали важно значение на процесите, произтичащи в психическото пространство на човека.

Целебната сила на изкуството е позната още от зората на човечеството, когато хората са вярвали в магическата сила на художествените символи, отразяващи подсъзнателните съдържания на човешката психика. В своето развитие изкуството е асимилирало много открития, чувства и мечти. Според проучванията без помощта на словото изкуството е проправяло социалните пътища на човечеството за изясняване на междуличностните отношения като вътрешни изживявания. Естествената необходимост от изкуство е видима в достигналите до нас ранни артефакти на изображения, ритуали и социални интеракции.

Търсенето на корени на арттерапевтична дейност са описани в книгата на Ирина Сусанина "Въведение в арттерапията" (2007). Поглед към "примитивното изкуство" отправя и руският арттерапевт Александър Копитин в своя труд "Основи на арттерапията" (1999). Интересни обследвания и разкрития отбелязва Румяна Панкова в монографията "История и теория на арттерапията" (2012). За древността споменава и Розалия Кузманова, според която лечебната сила на изкуството е била прилагана още в Египет, Гърция, Китай, Индия [6]. Кратък исторически преглед на използването на различни видове изкуства за лечението на душата и тялото представят руски арттерапевти като А. Медведева, Ю. Левченко, Н. Комисарова и А. Доброволская [9]. Много родни и чужди автори като Теодор Попов, Петър Цанев и др. изследват ефективността на лечебната въздействаща сила на изобразителното изкуство, театъра, танца, музиката.

Според възгледите на А. Копитин се предполага, че в създадените образи от т.н. "примитивно изкуство" се открива спонтанност на създаване, самоизразяване и искреност [5]. Авторът говори за това, че "съвременната научна арттерапия при цялото и многообразие и разностранни връзки с най-разнообразни и културни феномени стои най-близо до първобитното, доисторическото, т.н "примитивно изкуство" [4].

Изкуството се ражда от синкретизма на магията, музиката, танца, магическите обреди. В праисторическата епоха хората се занимавали с творческа дейност и за да контролират своите емоции, да регулират социалните конфликти, да се справят с природните стихии и болестите, да участват в разнообразни по вид ритуали. В този смисъл изкуството като чудотворно средство за

психологическо и духовно прераждане и изцеление е било познато на древната медицина в Египет, Гърция и Древна Арабия. Конкретни влиятелни личности като Минхотеп, Шебут-м-Мут, цар Давид в Египет, Орфей, Тимотей, Ескулапий в Гърция и Ал-Фараби в Древна Арабия свързват имената си с лечение чрез изкуство.

Много преди това се откриват изображения, за които може да се предположи, че са създадени с терапевтична цел. Открити изображения още от каменната епоха затвърждават предположението, че първите изобразителни опити са създадени с лечебна цел. През неолита, когато колелото все още не е било открито, се забелязват изображенията на кръгови символи и спирали. Интерес буди кръглият градеж на Гьобекли тепе, който е най-древният мегалитен археологически обект в света и е с 6000г по-стар от Стоунхендж. Концентрични кръгове в отворени пространства има открити в цял свят – в Европа, Австралия, Африка и Южна Америка. До днес ние нямаме информация, защо са създадени скалните рисунки в Африка, Европа и Америка. Те обаче провокират изследователите в търсенето на истината за значимостта на кръговото изображение като мощен инструмент за лечение. Оцелял през вековете, той се появявал в открити пространства, съществувал в изкуството на различни култури и се трансформирал в днешните разнообразни мандали. Може да се предположи, че кръгът се явява праобраз на мандалата и е един от множеството ритуални символи. В своята символна форма той се явява универсален език на общуване и присъства в колективната памет на човечеството. Говорейки за кръга, правим неизбежна връзка с присъствието му в съвременната арттерапевтична практика. Осъзнал връзката между образ и психика, Карл Юнг говори за "магическия кръг", като за най-мощния религиозен символ. Швейцарският психолог забелязва лечебните особености на кръговите изображения след продължително самонаблюдение. Полага основите за разбирането на символичното значение на образите чрез проучванията си върху архетиповете и универсалните прийоми на визуалното изкуство. Като изследва същността и значимостта на кръговите рисунки в източните религиозни традиции, той стига до извода, че те имат същото значение и за останалите хора по света. В традицията на тибетския будизъм изработването на сложни пясъчни рисунки под формата на магически кръг бива възприет като модел на Вселената, която заобикаля човека, и Вселената вътре в него. Според Даниела Заберска древните ритуали с рисуване, очертаване в пясък и оцветяване се откриват от изследователите при индианците Навахо, чийто шаман на племето изпълнявал функцията на водещ ритуала (предшественик на съвременните психиатри и арттерапевти). "Този древен ритуал, съпроводен от заклинателно пеене, се извършва с лечителска цел за възстановяване на природния баланс. Животът на племето се ръководи от традиционни понятия за природата, човешкото съществуване и здраве. Болестта се разглежда като следствие от разрушаване на естествената хармония. Счита се, че по време на церемонията между земното и божественото се установява хармония, даряваща изцеление и защита "[3]. Като сакрална рецепта за изцеление и възстановяване на природния баланс на земята се очертавала окръжност с различни символни значения и се оцветявала с червен пясък, брашно, смлени гипс и въглени, стрити цветове и кори от растения. В голяма част от тези мандали се открива централна изобразителна композиция на свещените духове на Навахо, които служели за хармонизиране на енергията на болния. Шаманът на племето моли свещените духове Йеи да влязат в центъра на мандалата, за да излекуват болния. Подобен е начина на създаване на мандала от будистките монаси. Като хранилище на духовна енергия мандалите изобразявали будиско божество, съдържали символи, чиито изображения се съхраняват в древни ръкописи. Целият процес при шаманите, в комбинация от песни, танци и рисуване на специфични фигури в пясък, спомагал "за трансформиране на негативните емоции и състояния в полезна интуиция и себепознаване"[3]. Американският арттерапевт Шон Мак Ниф се обръща към традиционните форми на психотерапията, за да открие в арттерапевта възкресението на шамана. Според Мак Ниф: „Традиционната психотерапия се присъединява към жестовете на шамана, по-скоро директно в интерпретацията, в разгадаването на сънищата и други изяви на първичния процес. Но много често паралелите свършват до тук. В случаите с експресивните терапии сходствата с шаманизма са неизчерпаеми, защото поддържат културното наследство на ритуала и залогът е именно в художествените средства, които

мобилизират всички форми на комуникация. Вътре в тази схема експресивният терапевт се явява като безвъзвратно възкресяване на шамана" [12]. Ролята на шамана се доближава до тази на днешните психотерапевти и арттерапевта по това, че носи вътрешно чувство за свобода и направлява процеса на терапия. Интересно е виждането, че "в тези обреди откриваме директни и индиректни аналогии, свързани с полето на действие на арттерапията, чрез използване на изобразителни медии и техники, като начин за лечение и възстановяване"[12].

Много съвременни арттерапевти използват различни практики с мандалотерапия, които днес се прилагат в много държави по света (Урсула Ирганг, А. Копитин, Е. Тарарина, О. Котлованова, Е. Малинина, И. Сиченко, Е. Великова и др.).

Предполага се, че лечителските ритуали чрез движение, образ и пеене са били важна част от живота на древните хора [8] [10]. В арттерапията ритуалите съществуват, за да поддържат идентичната система на групата, предлагат защита, сигурност и приятен начин за структуриране на времето [1]. Според италианския философ, психолог и психотерапевт А. Менегети лекуването на болест било съпътствано от музикален съпровод с барабани и танц "Тарантела" Отнемането на болка чрез използването на визуализирани символи и ритуали се явявало друго ниво на съзнание за осъществяване на терапевтичните цели на изкуството [7].

Наслаждавайки се на много изображения от началото на човешката цивилизация, можем да предположим, че част от тях са свързани с магическите ритуали. Възможно е да са служели за поклонение и да са изпълнявали функциите на "икони" [13]. Затова не са били създавани с естетическа цел. Според И. Сусанина, художествените образи - символи са помагали за успешен лов и са били част от магически ритуали за защита от природни бедствия, нападения от животни и пр. Много е вероятно с тези първи изобразителни опити да се осигурява успешен лов, чрез "прихващане" на желанията с помощта на рисунка [12]. Инстинктите за самосъхранение по всяка вероятност са разкривали рисувателни "навици" с вярването, че ще бъдат предпазени от вредните влияния на околната среда.

Като визуален език за комуникация са служели и отпечатьци, форми, спирали, лабиринтообразни линии и кръгове в различни затворени и отворени пространства. Дълго време учените възприемат образите на животни в пещерите Ласко, Алтамира и Шове като съвременен феномен, поради това, че са наситени с реализъм. Образите са рисувани по памет и разкриват виртуозното умение на древния творец да наблюдава природата и да превръща спомена за животното в изображение. Изображенията от позитивни и негативни отпечатьци на ръце, открити в палеолитните пещери, се явяват ключ към съзнателна изобразителна дейност (Шове и Коске в Южна Франция и др.). Според немския археолог Андреас Ломел "най- древните изображения са свързани с тези случайни следи от пръсти върху влажната и мека глина, от които са възникнали първите очертания на глави и фигури на животни"[14]. Но целта на изображенията не е била само орнаментална. Чрез тях предците ни са контролирали своите силни емоции като страх и безпокойство и са се подготвяли за предстоящи изпитания. Следователно можем да твърдим, че в някои праисторически изображения е заложен генезиса на арттерапевтичните практики.

Според привържениците на хипотезата, свързана с произхода на изкуството, от импулсивно отпечатаните палеолитни "макарони" и "меандри" са се породили първите фигуративни изображения. Рисуването с пръсти е често използвана практика в арттерапията. В книгата на Петър Цанев "Психология на изкуството" са изследвани следите от пръсти, оставени от деца като "форма на свободно детско експериментиране и игра", "част от ритуални действия" и "първите визуални понятия, които откриват пътя към съзнателната изобразителна дейност" [14]. Всички техники на проекция на ръце и други нестандартни отпечатьци, стенописните рисунки, изработени с естествени природни багрила, скулптурните пластики, бодиарт върху тела са вероятните праобразни символи на съвременната арттерапия и са източници на душевно здраве. Създаването на изображения демонстрира вярата в това, че изкуството изпълнява магическа функция. Това е главна причина да се смята, че въздействието му е интегрирано с терапия.

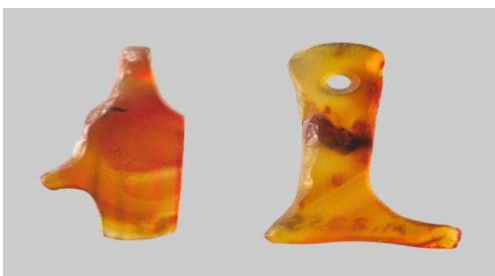

Селището Аркаим отпреди 4000г

Пещерата на ръцете в Патагония

Положително и силно въздействие върху психиката имали и т.н. талисмани. Говорейки за символи, не може да се подмине и фактът, че египтяните поставяли различни предмети до мумиите по време на погребения като техни пазители [13]. Носенето на амулети от египтяните се смятало за защита, а кървавият цвят на оранжево-червения камък карнеол дарявал сила и енергия. Върху саркофагите умишлено се поставяли защитни символи за предпазване на мумиите от унищожаване.

Амулет "Ръка и крак", около 2465-2100 пр.н.е.

Амулет "Джед" емблема на Озирис (богът на подземния свят), около 688-332 пр.н.е.

В съвременната артерепия съществува практика за изработване на художествен образ в качеството му на амулет и различни видове талисмани. Така например А. Копитин в труда си "Арт- терапия на проблемите на жените" използва тази практика за корекция на психологически проблеми на жените с различна възраст и социален статус.

В миналото магическите маски защитавали от опасни влияния хората, които ги носели. Според Р. Панкова: "В някои африкански племена се е приемало, че маските могат да извикват духове на предци, за да ги предпазват от опасности и да помагат на онези, които ги носят, да се вселяват в душите на силни животни и духове" [12]. В арттерапевтичната практика маскотерапията дава възможност за психологическа трансформация, вътрешно реструктуриране и връщане на контакт с истинското Аз, самоизразяване и способност да се изградят пълноценни отношения с други хора. При среща с нея се изработват онези потиснати и блокирани емоционални преживявания, които в момента се отразяват негативно върху живота. Маските могат да бъдат изработени с всякакви материали и техники.

Можем да предположим, че материалите и техниките в изкуството, също са били стимули за създаването на творчески продукти с лечебна цел от древния човек. Те са значими за успешното протичане на арттерапията. Традиционните техники в изобразителното изкуство са графичните (рисуване, гравирание, печат), живописните (акварел, темпера, акрил, масло, пастел, колаж и др.) и техниките за моделиране (конструирание, прибавяне и отнемане, точене, формуване, валиране и др.). Според начина на полагане на живописния материал съществуват техники като мокро в мокро, мозаично полагане, мокро върху сухо, пастьозно и др. Много нетрадиционни техники привличат със своята спонтанност и ефект на изненада. С бои могат да се правят отпечатъци с

пръсти и да се рисува с ръце, да се използват предмети като матрица за оцветяване, дунапренов тампон, фолио, смачкана хартия, монотипия, ницкография (с конец и сгъната на две хартия), да се приложат смесени техники като акварел с маслен пастел и да се създадат прекрасни батик рисунки, чрез издухване със сламка също могат да се постигнат интересни изображения и т.н. В приложните изкуства съществуват увлекателни техники като колаж, пластики, дърворезба, мозайки, фрески, витраж, различни видове дизайн. Интересни пластични композиции могат да бъдат създадени с нетрадиционни материали като хартия, опаковки и др. и да бъдат организирани в създаване на арт инсталации. Днес като интересни техники могат да се приложат компютърно творчество, фотография, видеоарт, някои техники и форми на съвременното изкуство.

Обръщайки поглед назад във времето, откриваме материали и техники, практикувани от различни народи и в различни култури, които успешно могат да се приложат и днес. Артерепевтът е този, който избира атрактивни техники, които биха могли да разкрепостят пациента и да го подкрепят в своята сигурност и сила.

По подобие на примитивните народи съвременни арттерапевти като А. Копитин, Л. Штейнхард, Б. Корт и много други прилагат техники на ландшафтната арттерапия като умение за докосване до природната среда и използването на нейната целебна енергия. Друга техника като алтернативно приложение е восъчната живописна техника. Чрез използването на наситени маслени пастели, разтопени с нагорещена ютия, се създават трайни абстрактни и флорални композиции.

Можем да допуснем, че достигналите до нас фаюмски портрети, открити в края на XIX век на територията на оазиса Фаюм сред Либийската пустиня, са образец за използване на техниката енкаустика (восъчна живопис). Нейната тайна се крие в миналото като семейна традиция с мистични елементи. Докато девойки танцували на лунна светлина, художникът разтапял восъка и добавял към него различни билки.

В магическите ритуали със защитна цел са се използвали и материали от текстилното изкуство. На Балканите текстилните изделия са съдържали цветове със защитна функция. Червеното изобилства в сватбените кърпи, бродерията по пазвата, ръкавите, основите на ризата, откъдето най-лесно може да влезе злото. Червеният конец в мартеницата също носи символиката и магията на древността-силата, кръвта, слънцето, топлината. Още през второто хилядолетие пр. Хр. хетите са използвали разноцветна вълна като ритуал за защита. В откритите древни индонезийски и китайски тъкани се различават декоративни елементи, които пресъздават религиозните вярвания – стилизирани растителни и животински мотиви, митични и фантастични образи. Със сигурност това автентично изкуство е имало терапевтичен ефект върху хората и е "служело за развлечение на жените с благороден произход" [2]. При изработката на "батик кратон" ("господарски" – предназначен за богатите) се спазвали определени правила, свързани с десена и материалите. Цветовата палитра се състояла от бои с растителен произход. Според Христина Живкова "има поверие за ранния батик, че има магическата сила да предпазва хората, които го обличат и различните видове рисунки са били запазена марка на знатните фамилии" [2].

В Древността силата на изкуството е упражнявала ефект, който може да се сравни с въздействието на съвременните арттерапевтични методи. Музикотерапията е присъствала при легендарния тракиец Орфей и шумерския герой Гилгамеш, който чрез ритъма на барабани търсел пътя към подземното царство [9].

За влиянието на изкуството върху човека пишат древногръцки учени като Платон, Питагор и Аристотел. Това са философите, чиито научни открития в квантовата механика, синергетиката, биоенергетика и други науки изучават ефекта на невидимата материя върху хората. Познавайки много добре хаотичната природа на човека, класическите гръци създават изкуство като противоотрова на познанието за хаоса на съществуването. Ницше е отразявал гледната точка на древногръцката култура за свят на хармония и ред. Той вижда прилика в изразяването на песните и танците в трагедията с поведението на хоровото множество в ритуалите, особено в Дионисиевите празници. Общуването с бог Дионис, съпроводено с танци и музика, давало широк простор на въображението, както и усещане за сливането на човека с природата. Ролята на твореца е не да налага готови форми върху чувствената материя, а да позволи на материята да намери своя собствен смисъл [11]. Още през IV век преди новата ера Аристотел описва ефекта на катарзиса (пречистване) вследствие на изживяването, което зрителят изпитва в духовен аспект и освобождава страховете и афектите при съпреживяване с театрални представления. За древните гръци изкуство и лечение са били едно цяло, затова изграждали болниците си в близост до амфитеатрите. Лечителите на Древна Гърция прилагали методи като музикално лечение, разговори с болния и др., преди да приложат друго физическо лечение. «Бащата» на медицината Хипократ вярвал, че повечето психиатрични отклонения са причинени от заболяване на мозъка. Според античните лечители дисхармонията на четирите основни течности в организма се коригира при съчетаване на физически и "психологически методи". По подобие на гръците лекарите в Древен Рим обгрижвали и успокоявали болния, като му внушавали, че е способен да преодолее своето заболяване. Чрез разнообразните форми на изкуството съвременната арттерапия помага на хората да преживеят и осъзнаят своите чувства, емоции и по този начин постига лечебен ефект.

През Средновековието култовите ритуали стават особено важни като начин на хармонизиране на чувствата и умиротворяването на хората. Поведението на човека се разглежда като следствие на борба между доброто и злото, между бога и дявола. Всяка психическа дисфункция се разглежда като намеса на дявола. Напълно нормално явление става зараждането на екзорсизма в условията на масовото безумие, вследствие на изтощението от продължителните войни и епидемии. Лечението се изразявало в организирането на църковни обреди и молитви [15]. Тематиката на изкуството е в духа на религиозните възгледи на епохата. Връзка с арттерапията можем да направим от изображенията в средновековните катедрали, запазени в света до наши дни. Абстрактни мандали, кръгови изображения на лабиринти по пода на черкви, розети и ореоли на Христос и светците внушават чувство на хармония. Известни са мандалите от XII век на монахинята Хилдегард от Бинген като илюстрация на нейните видения и вярвания. Като кръгови изображения могат да се разглеждат и ореолите на Христос и много светци в религиозните изображения, както и Христос с евангелистите или техните символи в четирите посоки на света.

Аналогична изобразителна схема се съдържа и в мандалите, създадени в епохата на Ренесанса от Джордано Бруно, който бил убеден в позитивното им влияние върху човешката психика и постигането на вътрешно равновесие [3]. Лечебната сила на изкуството е използвал и Леонардо да Винчи, който е изследвал човешката психика и е създавал техники за нейното оздравяване. За стимулиране на асоциациите и развиване на въображението великият гений е създал първия проективно-диагностичен тест, при който се разглеждат сенки и отражения върху стена.

С развитието на културата и научните открития в епохата на Ренесанса се дава превес на чисто научния подход. Късният Ренесанс бележи нов етап в откритията, свързани с психиката на човека. Откриването на приюти за душевноболни пациенти в Англия, Германия и Белгия е предпоставка за развитие на медицината за всички болести. Йохан Вейнер (1514 - 1580) е първият лекар, който се специализира в лечението на хора с психични заболявания. Според него душата също била подложена на заболявания, така както и страдащото физическо тяло. Използването на психогенни алтернативи за лечение на болните пациенти започва с прилагането на състояние на транс от Фридрих Антон Месмер (1734-1815). Тук отново се забелязва използването на хипнозата, както и елементи от магическите ритуали. Към пациентите, поставени в принудителна изолация в

определени за това санаториуми, се подхожда индивидуално. Приоритет за интервенция все по-често става психотерапевтичната работа, което дава възможност експериментално арттерапевтичните методи да навлязат в клинична среда. Това се случва в началото на XX в., когато се изгражда основата на новата наука, благодарение на дейността и опита на пионерите на арттерапията.

Анализът върху изследванията на голяма част от цитираните изследователи води до извода, че още от древни времена човек е лекувал своята душа и тяло с помощта на визуални психотерапевтични практики. Нуждата от самореализация чрез изкуство е важна отличителна черта на човешкия род. Инстинктът за самосъхранение ражда рисувателния навик, превърнал се във важна част от лечителските ритуали. Появата на арттерапията днес е необходима за съвременния човек, чиито динамичен живот създава нови технологични измерения в изкуството.

Литература:

1. **Границка 2018:** Границка, В. Арттерапия, Теоретични и практически измерения. "Тип-топ прес", 2018, стр.13
2. **Живкова 2008:** Живкова, Х. Рисуване върху коприна. Батик., 2008г. „Изток- Запад” стр.4-9
3. **Заберска 2008:** Заберска, Д. Приложните изкуства в арттерапията – мандала, Годишник на Университет «Проф. Д-р Асен Златаров» - Бургас, 2008, т. XXXVII, стр.194
4. **Копытин 1999:** Копытин, А. Основы арт-терапии. Санкт-Петербург, 1999, изд. „Лань”, стр.8,9
5. **Копытин 2002:** Копытин, А. Теория и практика арт-терапии [Текст] / А. И. Копытин. – СПб.: Питер, 2002. – 368, стр.19
6. **Кузманова, Легкоступ 2012:** Кузманова, Р., Легкоступ П. Социално- педагогическата работа и изкуството, Университетско издателство «Св. Св. Кирил и Методий», Велико Търново, 2012, 216стр., стр.24
7. **Менегети 2007:** Менегети, А. Човекът по себе си - М., ВФ Онтопсихология, 2007- стр. 272
8. **Менегети 1993:** Менегети, А. Въведение в онтопсихологията. Перм: Horton Limited, 1993, стр.64
9. **Медведева, Левченко, Комиссарова, Добровольская 2001:** Медведева, А., Левченко, Ю., Комиссарова, Н., Добровольская, А., Артпедагогика и арттерапия в специалном образовании: Учеб. для студ. сред. и высш. пед. учеб. заведений” М.: Издательский центр „Академия”, 2001, ISBN 5-7695-0561-3
10. **Милнър 1973:** Милнър, М., Физиологична психология, Изд. АР Лурия/ П.М. Мил нерв.- М.: Мир, 1973.- 648с
11. **Нил, Левин, Левин 2005:** Нил, П., Левин, Е., Левин, С., Принципи и практика в експресивната арт терапия. ЦПП 2005г, 343, стр.42,49
12. **Панкова 2012:** Панкова, Р. История и теория на арт-терапията 2012, монография, НХА, С., стр.23-28
13. **Сусанина 2007:** Сусанина, И. Въведение в арт- терапия, Москва 2007, изд. «Когитоцентр», стр.7
14. **Цанев 2008:** Цанев, П., Психология на изкуството. София, НХА, 2008, стр.384-387
15. **Sigerist 1991:** Sigerist, E., Civilization and disease. N.Y. Cornell University Press, 1991(1943), стр.120

*Елена Иванова Тодорова,
докторант ВТУ „Св. Св. Кирил и Методий”,
Факултет „Изобразително изкуство”,
катедра „Методика на обучението по изобразително изкуство”*